

THE REMIT OF PSYCHOLOGISTS AND PSYCHIATRISTS IN THE ASSESSMENT OF AWARENESS AND FREEDOM OF DECLARATION OF WILL

Małgorzata KOWANETZ, Elżbieta SKUPIEŃ

Institute of Forensic Research, Krakow

Abstract

In recent years courts have increasingly frequently turned to experts for expert opinions in cases concerning annulment of a declaration of will. This relates both to deed of gift and other civil contracts. In the present article a case will be described where an expert psychiatrist observed no premises suggesting a disorder of awareness, but decided that it was advisable to assess the motivation for the decision and expression of will. Such assessment lies within the remit of a psychologist. In contrast to an assessment of freedom of declaration of will in testamentary cases, in these kinds of cases there is no possibility of conducting a psychological examination. At the same time the financial consequences of upholding or annulling a questioned agreement are crucial for the further lives of people who have signed it. Testamentary cases are very lengthy and courts often seek out successive medical experts, whose opinions do not provide a solution. From the authors' experience it transpires that in such situations a complex (joint) psychological-psychiatric expert report is much more useful than separate expert reports, which are often not clear to the court, or even understood as conflicting.

Key words

Declaration of will; Annulment of agreement; Complex expert report.

Received 14 November 2005; accepted 22 December 2005

1. Introduction

Forensic psychology and psychiatry are most often associated with criminal proceedings. However, in the last few years, in an increasing number of cases, civil courts have also requested expert opinions. These concern attempts to annul legal actions (documents) executed in the past. This phenomenon stems from the fact that due to the economic and social changes that have taken place in recent years, legal actions with defined economic results in everyday life are being undertaken increasingly frequently. Sometimes it turns out that results are different than expected, or the life situation of the person has changed and he/she would like to withdraw from the agreement. In order to achieve this,

he/she tries to prove that her/his declaration of will preceding the agreement was invalid.

In accordance with regulations in the civil code that are in force [3, 5] a declaration of will is valid, and thus carries with it defined legal consequences, if it fulfils certain requirements. One of these requirements is a state of health allowing conscious making of decisions and free expression of one's will. The law also allows for other invalidating factors in legal actions, e.g. acting under the influence of a mistake or a threat. Depending on the reason indicated as the justification for the invalidity of the agreement, relative or absolute invalidity may be ruled. Relative invalidity permits the awarding of additional financial compensation, but does not restore the legal situation to that before the drawing up of the agreement. Such a possibility is put

forward only by a decision ascertaining absolute invalidity.

Possible grounds for a ruling on absolute invalidity include a lack of awareness or freedom when making a declaration of will. This is defined in article 82 of the civil code, stating that “a declaration of will is invalid when submitted by a person, who, for whatever reasons, was in a condition excluding aware or free decision-making and declaration of will. This mostly concerns mental illness, mental deficiency or any other, even passing, mental disorder”.

What is important is the categorical formulation of this article, since in contrast to rules of assessing accountability and basis for declaring a person insane, here there is no intermediate stage. Hence either there is full mental capability to make a valid declaration of will or there is not. The above cited regulation from the civil code obliges the court to seek expert advice in cases where there are premises indicating the latter possibility. Usually the court asks psychiatrists and/or physicians from other disciplines whether the person in question was in a state precluding aware or free decision-making and expression of will. Cases where questions are addressed to psychologists are very rare, and if such a situation occurs, it is usually at the request of a psychiatrist or after preparation of a psychiatric expert report that has not fulfilled the court's expectations. However, from the wording of article 82 [3, 4], it transpires that in some situations participation of a psychologist is justified. This especially concerns assessment of the mental deficiency and psychological situation of the given person executing the defined legal action, which, in turn, allows ascertainment of freedom of expression of will.

In the deliberations below an attempt is made to define in which situations a psychiatric opinion may be useful in solving a case, in which a psychological opinion, and in which a comprehensive one.

The subject of the expert report in cases concerning invalidity of declaration of will is most often an assessment of the mental state of the person executing the legal action, taking into account, in particular, the occurrence of mental illness or psychical disturbances which might hinder preparation of the document.

At this point, with reference to psychological terms used in article 82, let us define awareness. In the literature, a few definitions can be found – in the present article the following one has been accepted, which states that awareness “is such a mental state of an individual that is characterised by the ability to experience impressions and perceptions, to react to stimuli, to experience emotions, thinking, planning, and imagining” [7]. In this context, both an assessment of the mental

state and the intellectual state are encompassed by the code's criteria of awareness of decision making and executing a legal action.

The second important factor is the assessment of the intellectual state of the person who is executing the legal action, because mental deficiency is a factor which may to a significant extent limit or prevent understanding of a situation, of the content of a more complex document and – above all – of legal consequences that may occur in the future as a result of the currently executed legal action. Proper understanding and foreseeing depend on a person's capabilities in terms of particular cognitive processes.

The third important factor requiring discussion is freedom of decision-making and declaration of will. In order to assess this factor, it is important to analyse the psychological situation of the person executing the legal action. Thus, this person's family relations, emotional relationships with other close people, presence of possible conflicts in close relations, background of these conflicts, as well as the role and attitude of the examined person in these conflicts must all be taken into account. The social functioning of the examined person is also important, his/her professional activity, independence, resourcefulness in satisfying his/her own needs, including material needs and securing appropriate life conditions for him/herself. Life plans and goals – both past and present ones – of the examined person also play an important part in this assessment.

Personality traits of the examined person, with special emphasis on those that may limit their freedom of acting are another important factor in the assessment. In reference to the legal action itself, an analysis of the motivation for making the decision is essential – not the motivation currently presented, but that which existed at the moment of deciding.

The goal of the presented analysis is to obtain an answer to the question as to whether the declaration of will was (or was not) a result of emotional or material dependence, or connected with helplessness resulting from bad health, financial problems, etc.

The circumstances of executing a given legal action require a separate analysis in an expert report. This also applies to situations where a person executing a legal action was under the influence of alcohol or drugs, or other intoxicating substances. In every situation, the ability to express will in respect of a particular legal action should be assessed. Criteria of assessment of the mental condition of a person executing a simple action such as buying, renting or selling are different to those in the case of complicated agreements, formu-

lated in specialist language and containing a number of additional conditions.

The above, rather shortened description of relevant problems connected with drawing up of an expert report in civil cases allows us to make proposals concerning the remit of forensic psychiatrists and psychologists:

- in cases where the collected material reveals indications that the person executing the legal action has demonstrated mental disturbances (confirmed by medical documentation, but also in those where documentation is lacking), the expert opinion should lie within the remit of the expert psychiatrist;
- in those cases where the evidence material does not contain indications that the person making a declaration of will has demonstrated mental disturbances, but there are indications that s/he might be mentally deficient, or his/her psychological situation, connected with a somatic disease or a big difficulties in satisfying own needs, might make them dependant on other people, or this person has demonstrated personality disorders which might influence her/his emotional dependence on others – the expert opinion should be researched and written by a psychologist;
- in many situations the most beneficial solution is a complex (joint) opinion by both a psychiatrist and a psychologist, since in such cases factors connected with mental disorders, disturbances of cognitive processes, and difficulties in social functioning usually co-occur. Then it is possible to include assessment of awareness, and of motives for the undertaken decision, and thus, freedom of declaration of will, in one expert opinion.

At the same time it should be stated that both for the psychiatrist and the psychologist it is very difficult to assess whether there was “psychological freedom” in decision-making and declaration of will, because such states are arranged across a kind of continuum. The position of psychiatrists on this issue varies. Some consider that even slight mental disturbances may constitute a premise for assessing a state of lack of ability to express will, while others say that only deep disorders may justify such a course of action [4]. Psychologists, in turn, are orientated towards a more detailed analysis of psychical disturbances, so in these kinds of cases they can more precisely analyse decision-making and motivational processes [2].

It is worth adding that cases occur relatively often where – apart from the documented legal action – the parties also enter into an oral agreement, defining the financial conditions differently. The fact that after

signing the document those conditions that have been agreed orally but not on paper are not realised, cannot be a basis for annulment of the agreement. It can happen that the person who feels “cheated” tries to prove that she/he signed the agreement in a state of health excluding her/his awareness or freedom of acting. In such cases, the person can sometimes demonstrate astounding “creativity” in coming up with symptoms of disorders – which are not in the slightest matched by objective confirmation in the evidence material.

When preparing an expert report it is necessary to analyse materials included in case files, as well as to examine psychiatrically and psychologically the person who drew up the questioned document. Sometimes, it would be advisable to carry out psychological interviews of family members of the examined person. In every case, the ability to express will in relation to the given legal action should be assessed, and not just an abstractly understood “state of awareness”.

An example case study is presented below, which will help to illustrate the problem.

2. Case study

56-year-old Jan B., acting through a lawyer, filed for annulment of an agreement entered into with his ex-wife, concerning division of estate. To support this claim he stated that the agreement concerning the renouncement of his right to a house in favour of his ex-wife had been signed by him under pressure from his ex-wife and her lawyer, who both threatened him with jail if he did not sign it. He added that previously he had been acting without a plenipotentiary, as he thought he could take care of his affairs by himself. However, for the last couple years he has been undergoing psychiatric and neurological treatment – his condition has resulted in significant limitation of his capacity to freely make decisions and control his actions. The ex-wife of Jan B., the defendant, filed for dismissal of the claim, arguing that before the agreement was signed, the case had been going on for two years, and Jan B. had been informed by the court about the proceedings and his rights.

In successive letters, Jan B. referred to his bad health, i.e. anxiety-depressive syndrome and psycho-organic syndrome, his very difficult financial situation, and, furthermore, he claimed that the questioned agreement conflicted with principles of community life, since the property granted to his ex-wife was his separate estate, and, furthermore, s/he was obliged by a bill of exchange to pay off a half of its value to his

siblings. Jan B.'s plenipotentiary requested that the plaintiff be examined by a forensic expert.

The court referred the case to a psychiatrist. The question was: "Was the plaintiff Jan B., on June 13, 2000 while signing an agreement concerning division of estate, in a condition excluding aware or free decision-making and declaring of will, and if so, what kind of diseases or disorders were the cause?"

After becoming acquainted with the materials collected in the case files, the forensic psychiatrist decided that drawing up of the expert opinion required the participation of a psychologist. On the proposal of the forensic psychiatrist, the decision of the court was widened and the judge asked for a "complex, psychiatric-psychological" opinion.

During an interview with the examined person it was established that he came from a large family, and his parents and some of siblings were no longer alive. The family lived off a farm and the father's handicrafts. Jan B. received a house from his mother, but with a condition that he paid off part of its value to his sister, and to his brother. He had an elementary education, then he became a carpenter after finishing a half-year course. For many years he worked successfully, earning fairly good money, helped by his wife in administrative matters. He had got married at the age of about 30, and had 3 legitimate children. He saw his marriage as a success. After a dozen or more years, conflicts began, caused, according to the examined man, by interference from the wife's family. After 19 years of marriage, the wife of Jan B. filed for divorce, accusing him, among other things, of abusing alcohol. Jan B. failed to pay maintenance for his children and for this reason he was sentenced to 8 months imprisonment. At that time his wife filed for division of the estate. She proposed that their house together with rented rooms be granted to her and her children, and a second, unfinished house, built during the marriage, be granted to Jan B. In the beginning he did not accept this division, but after some time he finally agreed, but on condition that the house would be the property of their children exclusively. From the case files concerning division of the estate, it appeared that in the beginning Jan B. made his brother a plenipotentiary, but later he himself appeared in court. He did not have a permanent source of income at that time – he failed in his endeavours to be granted a pension. He paid nominal maintenance for his children, who did not want to have contact with him. According to him, he was helped by his family, and he also had some food from his own farm. The court case lasted for 2 years and finished with signing of an agreement in accordance with which the property was divided according

to the expectations of Jan B.'s wife. A dozen or more days after signing the agreement, Jan B. filed for annulment of the agreement, admitting that he was doing this under the influence of his brothers, especially the one he owed money to. The brothers in their testimonies claimed that they mainly wanted to ensure a means of livelihood for Jan B. through the possibility of renting rooms in the disputed house.

Analysis of medical documentation attached to the case files showed that Jan B. first visited a mental health outpatient clinic about 8 months after signing of the agreement. He complained of insomnia, and also reported a number of somatic ailments. Preliminarily, the doctor diagnosed it as pseudo-neurotic syndrome, and then as a "the initial period of a psychoorganic syndrome". In addition, the doctor diagnosed degenerative transformations of the cervical spine. More or less at the same time, Jan B. began endeavours to obtain a pension, but failed. A psychologist from the outpatient clinic, on the basis of results of the Bender-Benton Test found that Jan B. showed disturbances in functioning of the central nervous system. Examination with a WISKAD test failed, as the examined person had difficulties with reading. Jan B. applied for a doctor's certificate to present to the court. He was prescribed tranquillisers in small doses. Each subsequent visit, at three-month intervals, finished with the issuing of a doctor's certificate for the court. In one of these certificates, the doctor stated that it was very probable that the mental condition of Jan B. in the period before treatment could to a significant extent have limited his ability to freely make decisions and control his actions. Jan B. reported a worsening of his mental state (anxiety, fear, insomnia), and he obtained admittance to a psychiatric hospital, but he never appeared there. After a year, the doctor gave Jan B. a certificate confirming his ability to work. At the same time, in the last certificate from the mental health outpatient clinic, the same doctor recognised psycho-organic syndrome with intermittent pseudo-neurotic symptoms, mental retardation, and recommended an observation of personality.

During a psychiatric and psychological examination conducted by the authors of the present article, Jan B. established contact with no major difficulties, agreed to the proposed course of examination and tests. He had difficulties with reading because of a lack of glasses, so he returned another time. He always arrived with one of his brothers, as he felt more self-confident with them, but agreed without any opposition to stay alone with the examiners. He knew what the time and place were and who he was. Providing full infor-

mation on his family was difficult for him, as he was focused on his own health and financial problems.

Within the framework of the psychological examination, the Wechsler Adult Intelligence Scale, TAT, and the Tree Test were conducted.

3. Interpretation of results

The obtained results and analysis of documentation present in the case files indicate that Jan B. currently demonstrates mental retardation to a slight degree. Concerning his intellectual processes, the most limited are: his abilities to foresee and to plan, abstract thinking, perceiving of important details, and organising fragments into a logical whole. In spite of the diagnosed disturbances, the examined person was and is able to satisfy his basic needs by himself.

The diagnosed personality disorders manifest in emotional lability, egocentrism, low empathy, tendencies to subordination, and difficulties in independent solving of complicated situations. Jan B. does not feel responsible for the financial affairs of his children, he is focused on estate issues, which are very important to him. In a psychiatric examination apart from mental retardation to a slight degree, Jan B. demonstrated symptoms indicating a reactive neurasthenic-depressive syndrome.

During examination, Jan B. demonstrated some knowledge of legal regulations concerning property rights and rights of people registered at a house. It is difficult at the present time to assess the extent of his knowledge when signing the agreement, and how much he learnt afterwards.

Data obtained from the case files and results of examinations suggest that some kind of pressure was probably put on Jan B. during this process. On the other hand, his behaviour during the trial, participation in inspection of the house and his proposals concerning the division of estate support the conclusion that he understood the nature of the conflict. The minutes from the hearing where the agreement was signed are especially important. The signature of Jan B.'s wife and her plenipotentiary lie at the bottom of the text, but Jan B.'s signature is not there. The plaintiff only signed under the section describing the entitlement of his children to reside in the mentioned property. This suggests that he was able to control the situation during the hearing.

On the basis of analysis of all information contained in the case files and collected during the psychiatric and psychological examination, it was assessed that Jan B. was able to consciously make decisions and

express his will. Admittedly, his life situation at that time, especially in respect of arrears in payment of maintenance and anxiety about renewed imprisonment might to some extent have limited his freedom of decision-making, but there are no grounds for claiming that it was a state excluding aware or free decision-making and declaring of will.

4. Conclusions

The issue presented above, which concerns preparation of an expert report in civil cases shows that very often a complex, psychiatric-psychological opinion is much more useful than separate expert reports by successive specialists. J. K. Gierowski is of a similar opinion in respect of assessment of the remit of experts in criminal trials, but his conclusions are also applicable to civil law [1]. Combining knowledge from different disciplines in one expert opinion means that such an opinion is more exhaustive and understandable than separate opinions, which are often assessed by the court as incomplete, and therefore insufficient. The language used in an opinion can also sometimes be significant. Even small differences in vocabulary or in style of writing in particular conclusions of experts are sometimes interpreted by plenipotentiaries of parties as contradictions in expert reports, which then justify the calling of another expert. This prolongs the proceedings and causes additional costs, which is also of significance in civil proceedings, paid for by parties of the proceedings. It is possible to eliminate these apparent contradictions by a complex opinion. Furthermore, assessment of both state of awareness and freedom of expression of will enables a faster settlement of the case.

The main argument against such a solution, put forward by opponents, concerns the responsibility of the expert(s) for the content of the expert opinion. Namely, they claim [6] that a complex opinion prevents clear determination of which expert is responsible for which fragments of the given expert opinion. According to the authors of the present paper, however, in cases where experts agree about the conclusions in the expert opinion, the problem of partial responsibility is meaningless. And in the situation where experts from different disciplines are not able to reach a joint position, then there is no real possibility of preparing a complex opinion and each expert has to persuade the court to accept his/her opinion.

References

1. Gierowski J. K., Co-operation between psychiatrist and psychologist in the writing of expert reports and related competence problems in the light of new legal regulations, *Problems of Forensic Sciences* 2000, 44, 115–121.
2. Jaśkiewicz-Obydzińska T., Ekspertyza psychologiczna. Sprawy cywilne [w:] Ekspertyza sądowa, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 1996.
3. Kodeks cywilny, Lex, Gdańsk 1994.
4. Kołakowski S., Opiniowanie w sprawach dotyczących ważności oświadczenia woli [w:] Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie. Wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej, Wydawnictwo Collegium Medicum UJ, Kraków 1996.
5. Niedośpiał M., Swoboda czynności prawnych, Wydawnictwo STO, Bielsko-Biała 2004.
6. Przybysz J., Psychiatria sądowa. Podręcznik dla lekarzy i prawników, Fundacja Tumult, Toruń 2000.
7. Reber A., Słownik psychologii, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000.

Corresponding author

Małgorzata Kowanetz
Instytut Ekspertyz Sądowych
ul. Westerplatte 9
PL 31-033 Kraków
e-mail:mkowanetz@ies.krakow.pl

ZAKRES KOMPETENCJI PSYCHOLOGA I PSYCHIATRY W OCENIE ŚWIADOMOŚCI I SWOBODY PRZY SKŁADANIU OŚWIADCZENIA WOLI

1. Wstęp

Psychologia i psychiatria sądowa najczęściej kojarzone są z procesem karnym. W ostatnich latach obserwujemy jednak coraz więcej spraw kierowanych do opinowania przez sądy cywilne. Dotyczą one starań o unieważnienie dokonanych w przeszłości czynności prawnych. Zjawisko to wynika z faktu, iż na skutek przemian ekonomicznych i społeczno-obyczajowych, jakie dokonały się w ostatnich latach, coraz częściej podejmowane są czynności prawne pociągające za sobą określone skutki ekonomiczne w życiu codziennym. Niekiedy okazuje się, że skutki te są inne niż przewidywane lub też sytuacja życiowa człowieka uległa zmianie i chciałby on wycofać się z umowy. W tym celu stara się wykazać, że złożone przez niego oświadczenie woli poprzedzające zawarcie umowy było nieważne.

Zgodnie z obowiązującymi przepisami kodeksu cywilnego [3, 5] oświadczenie woli jest ważne, a zatem pociąga za sobą określone skutki prawne, gdy spełnia określone wymogi. Jednym z tych wymogów jest stan zdrowia pozwalający na świadome podejmowanie decyzji i swobodne wyrażanie woli. Prawo przewiduje także inne wady czynności prawnych, np. działanie pod wpływem błędu lub groźby. W zależności od przyczyny wskazywanej jako uzasadnienie dla nieważności umowy, może być orzeczona nieważność względna lub bezwzględna. Nieważność względna pozwala na uzyskanie dodatkowej rekompensaty finansowej, ale nie przywraca stanu prawnego sprzed zawarcia umowy. Taką możliwość daje tylko stwierdzenie nieważności bezwzględnej.

Jedną z możliwości uzyskania orzeczenia nieważności bezwzględnej jest brak świadomości lub swobody przy składaniu oświadczenia woli. Określa to art. 82 kodeksu cywilnego, który mówi, że „nieważne jest oświadczenie woli złożone przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli. Dotyczy to w szczególności choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego, chociażby nawet przemijającego, zaburzenia czynności psychicznych”.

Istotna jest kategoryczność sformułowania tego artykułu, gdyż w przeciwieństwie do zasad oceny poczytalności i podstaw do ubezwłasnowolnienia, nie ma tutaj stadium pośredniego. Tak więc albo istnieje pełna psychiczna możliwość złożenia ważnego oświadczenia woli, albo jej nie ma. Powyższy przepis kodeksu cywilnego obliżuje sąd w przypadkach ujawnienia przesłanek wskazujących na drugą z możliwości do zasięgnięcia opinii biegłych. Przeważnie sąd zwraca się do psychiatrów

i (lub) lekarzy innych specjalności z pytaniem, czy konkretna osoba znajdowała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne podjęcie decyzji i wyrażenie woli. Bardzo rzadkie są przypadki kierowania sprawy do psychologa, a jeśli dochodzi do takiej sytuacji, to najczęściej na wniosek psychiatry lub po opracowaniu opinii psychiatrycznej, która nie spełniła pokładanych w niej oczekiwań. Tymczasem ze sformułowania art. 82 [3, 4] wynika, że w niektórych sytuacjach uzasadniony jest udział psychologa. Dotyczy to szczególnie oceny niedorozwoju umysłowego oraz sytuacji psychologicznej osoby dokonującej konkretnej czynności prawnej, co z kolei pozwala na wypowiedzenie się na temat swobody wyrażania woli.

W rozważaniach poniżej zostanie podjęta próba określenia, w jakich sytuacjach przydatna dla rozstrzygnięcia sprawy może być opinia psychiatryczna, w jakich psychologiczna, a w jakich kompleksowa.

Przedmiotem ekspertyzy w sprawach dotyczących nieważności oświadczenia woli bywa przede wszystkim ocena stanu psychicznego osoby dokonującej czynności prawnej ze szczególnym uwzględnieniem występowania choroby psychicznej lub zaburzeń psychicznych, które mogły uniemożliwić sporządzenie dokumentu.

W tym miejscu, odwołując się do pojęć psychologicznych zawartych w art. 82 k.c., należałoby określić definicję świadomości. W literaturze przedmiotu można znaleźć ich kilka, w niniejszym opracowaniu przyjęto tę, która mówi, że świadomość to „taki stan umysłowy jednostki, który charakteryzuje się zdolnością odbierania wrażeń i spostrzeżeń, reagowania na bodźce, przeżywania uczuć, myślenia, planowania, wyobrażania sobie” [7]. W tym kontekście zarówno ocena stanu psychicznego, jak i ocena stanu intelektualnego, mieści się w kodeksowych kryteriach świadomości podjęcia decyzji i dokonania czynności prawnej.

Drugim istotnym czynnikiem jest ocena stanu intelektualnego osoby dokonującej czynności prawnej, gdyż upośledzenie umysłowe jest tym elementem, który w znacznym stopniu może ograniczać lub uniemożliwiać rozumienie sytuacji, treści bardziej złożonego dokumentu i przede wszystkim – skutków prawnych, jakie pojawiają się w przyszłości w następstwie dokonywanej aktualnie czynności. Prawidłowe rozumienie i przewidywanie zależy od możliwości człowieka w zakresie poszczególnych procesów poznawczych.

Trzeci ważny element wymagający omówienia to swoboda podjęcia decyzji i wyrażenia woli. Aby ocenić ten czynnik, konieczne jest zanalizowanie sytuacji psychologicznej osoby dokonującej czynności prawnej, a więc jej relacji rodzinnych, związków emocjonalnych

z innymi osobami bliskimi, występowania ewentualnych konfliktów w relacjach z bliskimi, tła tych konfliktów oraz roli i postawy w nich osoby badanej. Ważne jest też funkcjonowanie społeczne opiniowanej osoby, jej aktywność zawodowa, samodzielność i zaradność w zaspakajaniu własnych potrzeb, w tym – potrzeb materialnych i zapewnienie sobie odpowiednich warunków życia. Istotną rolę w ocenie odgrywają także plany i cele życiowe osoby badanej, zarówno posiadane w przeszłości, jak i występujące obecnie.

Cechy osobowości badanej osoby, ze szczególnym uwzględnieniem tych, które mogłyby ograniczać jej swobodę działania, są kolejnym istotnym wskaźnikiem w ocenie. W odniesieniu do samej czynności prawnej niezbędna jest analiza motywacji podjęcia decyzji, ale nie obecnie przedstawiana, a istniejąca w momencie jej podejmowania.

Przedstawiona analiza zmierza do uzyskania odpowiedzi na pytanie, czy oświadczenie woli nie było wynikiem uzależnienia emocjonalnego, materialnego czy też związanego z bezradnością wynikającą z złego stanu somatycznego, trudności materialnych itp.

Odrębnej analizy w opinii wymagają okoliczności dokonania konkretnej czynności prawnej. Mieściłyby się w tym również sytuacje, gdy osoba dokonująca czynności znajdowała się pod wpływem alkoholu lub narkotyków czy innych środków odurzających. W każdym przypadku należy ocenić zdolność oświadczenia woli w odniesieniu do konkretnej czynności prawnej. Inne są bowiem kryteria oceny stanu psychicznego osoby dokonującej prostej czynności kupna, wynajmu, sprzedaży, a inne w przypadku umów skomplikowanych, sformułowanych specjalistycznym językiem i zawierających szereg dodatkowych warunków.

Powyższy, dość skrótowy opis istotnych problemów związanych z opracowaniem ekspertyzy w sprawach cywilnych pozwala na sformułowanie wniosków dotyczących zakresu kompetencji biegłych psychiatrów i psychologów:

- w tych przypadkach, w których zebrany materiał dowodowy zawiera przesłanki, że osoba dokonująca czynności prawnych ujawniała zaburzenia psychiczne (potwierdzone dokumentacją medyczną, ale też i w takich, w których brakuje dokumentacji) kompetentny do wydania ekspertyzy jest głównie biegły psychiatra;
- w przypadkach, gdy materiał dowodowy nie zawiera przesłanek, że osoba składająca oświadczenie woli przejawiała zaburzenia psychiczne, lecz wskazuje, że mogła ujawniać upośledzenie umysłowe lub też jej sytuacja psychologiczna (związana z chorobą somatyczną lub poważnymi trudnościami w zaspokojeniu swoich potrzeb) mogła uzależniać ją od innych osób lub też osoba ta ujawniała zaburzenia osobowości mogące wpłynąć na jej uzależnienie emocjonalne od

innych – kompetentny do opracowania ekspertyzy jest psycholog;

- w wielu przypadkach najkorzystniejsza jest opinia kompleksowa psychiatry i psychologa, gdyż zwykle w tego typu sprawach współwystępują czynniki związane z zaburzeniami psychicznymi, zaburzeniami procesów poznawczych i trudnościami w funkcjonowaniu społecznym. Wówczas w jednej ekspertyzie możliwa jest ocena zarówno stanu świadomości, jak i motywów podjętej decyzji, a zatem – swobody wyrażania woli.

Jednocześnie należy stwierdzić, że dokładne określenie przesłanek wskazujących, czy psychiczna swoboda powzięcia decyzji i wyrażenia woli była jeszcze zachowana czy już zniesiona, jest trudne zarówno świetle wiedzy psychiatrycznej, jak i psychologicznej, gdyż zwykle stany te układają się w pewne *continuum*. Stanowisko psychiatrów w tej kwestii bywa różne. Niektórzy uważają, że już nieznaczne zaburzenia psychiczne mogą stanowić przesłankę oceny o braku zdolności do oświadczenia woli, inni przyjmują, że tylko bardzo głębokie zaburzenia mogą o tym decydować [4]. Z kolei psychologowie są nastawieni na bardziej szczegółową analizę zakłóceń psychicznych, toteż w tego typu sprawach precyzyjniej mogą zanalizować procesy decyzyjne i motywacyjne [2].

Warto dodać, że stosunkowo często zdarzają się przypadki, w których oprócz zarejestrowanej czynności prawnej osoby w niej uczestniczące zawierają umowę ustną, inaczej określającą warunki finansowe. Fakt, że po podpisaniu dokumentu te ustalone ustnie, a nie zapisane w umowie warunki nie zostają zrealizowane, nie może być podstawą do unieważnienia umowy. Toteż osoba, która czuje się „oszukana”, próbuje wykazać, że umowę zawarła w stanie zdrowia wyłączającym jej świadomość lub swobodę działania. W takich przypadkach pomyślność w przytaczaniu objawów zaburzeń bywa zaskakująca, przy czym zaburzenia te nie znajdują w najmniejszym nawet stopniu obiektywnego potwierdzenia w materiale dowodowym.

W opracowywaniu ekspertyzy konieczna jest analiza materiałów zawartych w aktach sprawy oraz badanie psychiatryczne i psychologiczne osoby sporządzającej kwestionowany dokument prawny. Niekiedy celowe byłoby przeprowadzenie wywiadów psychologicznych z członkami rodziny osoby badanej. W każdym przypadku należy ocenić zdolność do oświadczenia woli w odniesieniu do konkretnej czynności prawnej, a nie abstrakcyjnie pojmowany „stan świadomości”.

Poniżej zostanie przedstawiony przypadek, który pozwoli na przybliżenie prezentowanej problematyki.

2. Opis przypadku

56-letni Jan B., działając przez adwokata, złożył do sądu wnioski o stwierdzenie nieważności ugody sądowej, którą zawarł z byłą żoną w sprawie o podział majątku dorobkowego. Uzasadniając wniosek stwierdził, że podpisując ugode, w której zrzekał się praw do budynku mieszkalnego na rzecz byłej żony, znajdował się pod presją jej i jej adwokatki, które straszyły go pobytem w zakładzie karnym, jeśli nie podpisze tej ugody. Dodał, że poprzednio występował bez pełnomocnika, gdyż wydawało mu się, że potrafi samodzielnie zajmować się swoimi sprawami, jednak od kilku lat pozostaje w leczeniu psychiatrycznym i neurologicznym, co powoduje u niego znaczne ograniczenie zdolności do swobodnego podejmowania decyzji i kierowania swoim postępowaniem. Pozwana, była żona Jana B., wniosła o oddalenie powództwa, twierdząc, że przed podpisaniem ugody sprawa toczyła się ponad dwa lata, a Jan B. został pouczone przez sąd, czego dotyczy postępowanie i jakie przysługują mu uprawnienia.

W kolejnych pismach Jan B. powoływał się na swój zły stan zdrowia, tj. zespół lękowo-depresyjny, zespół psychoorganiczny, na bardzo złą sytuację materialną, a także na to, że kwestionowana ugoda jest sprzeczna z zasadami współżycia społecznego, gdyż nieruchomości przyznana byłej żonie była jego majątkiem odrębnym, a on został zobowiązany do spłaty połowy jej wartości na rzecz rodzeństwa i z tego tytułu obciąża go weksel. Pełnomocnik Jana B. wniosł o przeprowadzenie badania powoda przez biegłego sądowego.

Sąd skierował sprawę do psychiatry. Pytanie sądu brzmiało: „czy powód, Jan B., w dniu 13 czerwca 2000 roku podczas podpisywania ugody w sprawie podziału majątku dorobkowego znajdował się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne podjęcie decyzji i wyrażenie woli, a jeśli tak, to z powodu jakich schorzeń czy też zaburzeń?”

Po zapoznaniu się z treścią materiałów zgromadzonych w aktach biegły psychiatra uznał, że opracowanie opinii wymaga udziału psychologa. Na wniosek biegłego lekarza postanowienie zostało rozszerzone o zlecenie wydania opinii „kompleksowej, psychiatryczno-psychologicznej”.

W trakcie wywiadu ustalono, że badany pochodził z wielodzietnej rodziny; rodzice i kilkoro rodzeństwa już nie żyją. Rodzina utrzymywała się m.in. z pracy w gospodarstwie rolnym i pracy rzemieślniczej ojca. Od matki badany otrzymał dom, z zaznaczeniem spłaty jego części dla siostry, potem dla brata. Jan B. miał wykształcenie podstawowe, uzyskał zawód stolarza w trakcie półrocznego kursu. Przez wiele lat wykonywał swoją pracę bez trudności, uzyskiwał dość wysokie dochody, w czynnościach administracyjnych pomagała mu żona. W wieku ok. 30 lat ożenił się, z małżeństwa miał troje dzieci. Był

z niego zadowolony, uważał, że dobrze się układało. Po kilkunastu latach zaczęły jednak występować konflikty, zdaniem badanego spowodowane ingerowaniem rodziny żony. Żona Jana B. wniosła o rozwód po 19 latach małżeństwa, zarzucając mu m.in. nadużywanie alkoholu. Jan B. nie płacił alimentów na utrzymanie dzieci i z tego powodu został osadzony na 8 miesięcy w zakładzie karnym. W tym czasie żona Jana B. wniosła do sądu sprawę o podział majątku. Zaproponowała, aby dom wraz z wynajmowanymi lokalami został przyznany jej i dzieciom, a drugi, w stanie surowym, wybudowany w trakcie małżeństwa, został przyznany Janowi B. On początkowo nie zgadzał się na taki podział, potem zgodził się, ale pod warunkiem, że dom stanie się wyłącznie własnością dzieci. Z akt sprawy o podział majątku wynikało, że Jan B. początkowo dał pełnomocnictwo swojemu bratu, potem zaś sam występował w sądzie. Nie miał wówczas stałych dochodów, nie udało mu się uzyskać renty. Płacił symboliczne alimenty na dzieci, które nie chciały się z nim kontaktować. Jak podał, pomagała mu rodzina, częściowo produkty żywnościowe uzyskiwał z własnego gospodarstwa. Sprawa sądowa trwała 2 lata, a zakończyła się podpisaniem ugody, w której majątek został podzielony zgodnie z oczekiwaniami żony Jana B. W ciągu kilkunastu dni po podpisaniu Jan B. wniosł o unieważnienie tej umowy, przyznając, że pozew składa pod wpływem braci, zwłaszcza tego, wobec którego miał do spłacenia dług. Bracia w swoich zeznaniach twierdzili, że kierowali się głównie tym, aby zabezpieczyć dla Jana B. środki utrzymania poprzez możliwość uzyskiwania dochodów z wynajmu lokali w spornym budynku.

Z analizy dokumentacji medycznej znajdującej się w aktach wynikało, że Jan B. zgłosił się do poradni zdrowia psychicznego po raz pierwszy w ok. 8 miesięcy po zawartej ugodzie. Skarżył się na bezsenność i zgłaszał szereg dolegliwości somatycznych. Wstępnie lekarz rozpoznał zespół rzekomonerwicowy, a następnie „zespół psychoorganiczny okresu początkowego”. Poza tym lekarz stwierdził zmiany zwyrodnieniowe kręgosłupa szyjnego. W tym też mniej więcej czasie Jan B. zaczął się starać o rentę, której nie uzyskał. Psycholog z poradni, w oparciu o wyniki testów Bender i Bentona uznał, że Jan B. ujawnia zaburzenia funkcjonowania ośrodkowego układu nerwowego. Nie powiodła się próba badania testem WISKAD, gdyż badany miał problem z czytaniem. Jan B. zwrócił się o wydanie zaświadczenia na potrzeby sprawy w sądzie. Otrzymywał leki uspokajające w niewielkich dawkach. Kolejne, cotrymiesięczne wizyty każdorazowo połączone były z wydaniem zaświadczenia do sądu. W jednym z tych zaświadczeń lekarz stwierdził, że z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że stan psychiczny Jana B. przed leczeniem psychiatrycznym mógł znacznie ograniczać zdolność do swobodnego podejmowania decyzji i kierowania swoim postępowaniem. Jan B. zgłaszał pogorszenie się stanu

psychicznego (niepokój, lęk, bezsenność), otrzymał skierowanie do szpitala psychiatrycznego, lecz nie zgłosił się tam. Po roku lekarz wydał badanemu zaświadczenie o zdolności do pracy. W tym samym czasie, w ostatnim zaświadczeniu z poradni zdrowia psychicznego, ten sam lekarz rozpoznał u badanego zespół psychoorganiczny z nawracającymi objawami rzekomoneurotycznymi, ociężałość umysłową oraz zalecił obserwację osobowości.

W trakcie badania psychiatrycznego i psychologicznego prowadzonego przez autorki niniejszej pracy Jan B. bez większych trudności nawiązał kontakt, zgodził się na proponowany przebieg badania i wykonanie testów. Miał trudności z czytaniem z powodu braku okularów, więc przyjechał ponownie. Zawsze przychodził z jednym z braci, czuł się pewniej w ich towarzystwie, jednak bez oporów zgodził się na pozostanie z badającymi. Był zorientowany co do czasu, miejsca i własnej osoby. Miał trudności z udzieleniem pełnych informacji na temat rodziny, był skupiony na własnych problemach zdrowotnych i majątkowych.

W ramach badania psychologicznego przeprowadzono następujące testy: skalę inteligencji Wechslera, TAT i test rysowania drzewa.

3. Interpretacja wyników

Uzyskane wyniki badań i analiza dokumentacji zawartej w aktach wskazują, że Jan B. ujawnia obecnie upośledzenie umysłowe w stopniu lekkim. W zakresie procesów intelektualnych najbardziej obniżone są jego umiejętności przewidywania i planowania, myślenia abstrakcyjnego, dostrzegania istotnych szczegółów i organizowania fragmentów w logiczną całość. Mimo stwierdzonych zaburzeń, badany był i jest w stanie samodzielnie zaspokoić swoje podstawowe potrzeby.

Stwierdzone zaburzenia osobowości przejawiają się w postaci labilności emocjonalnej, egocentryzmu, trudności w empatii, tendencji do podporządkowywania się oraz trudności w samodzielnym rozwiązywaniu sytuacji skomplikowanych. Nie czuje się odpowiedzialny za sprawy materialne dotyczące dzieci, jest skoncentrowany na sprawach majątkowych, które stanowią dla niego istotną wartość. W badaniu psychiatrycznym oprócz cech upośledzenia umysłowego w stopniu lekkim Jan B. ujawniał objawy pozwalające na rozpoznanie zespołu neurasteniczno-depresyjnego uwarunkowanego reaktywnie.

W trakcie badań Jan B. zaprezentował pewien zasób wiadomości na temat przepisów prawnych dotyczących prawa własności czy praw osób posiadających zameldowanie w domu. Trudno obecnie wypowiedzieć się, jaką wiedzę posiadał podczas podpisywania ugody, a jaką nabył w okresie późniejszym.

Dane uzyskane z akt sprawy oraz wyniki badań wskazują na to, że prawdopodobnie były wywierane na Ja-

nie B. jakiejś formy nacisku w tym procesie. Z drugiej jednak strony jego zachowanie w trakcie procesu, udział w oględzinach nieruchomości i składane przez niego propozycje podziału majątku przemawiają za tym, że orientował się on w przedmiocie sporu. Szczególnie istotny jest protokół z rozprawy, na której zawarta została ugoda. Pod jej treścią widnieje podpis żony Jana B. i jej pełnomocnika, nie ma natomiast podpisu Jana B. Dopiero pod tekstem informującym o prawie dzieci do zamieszkiwania w tej nieruchomości podpisał się powód. Wskazuje to na fakt, że był on w stanie kontrolować sytuację na rozprawie.

Na podstawie analizy całości informacji zawartych w aktach sprawy oraz uzyskanych w czasie badania psychiatrycznego i psychologicznego uznano, że Jan B. był w stanie świadomie podjąć decyzję i wyrazić wolę. Wprawdzie sytuacja życiowa, w jakiej się znajdował w owym czasie, a szczególnie zaległości alimentacyjne i obawa przed ponownym pobycem w zakładzie karnym mogły w pewnym stopniu ograniczać jego swobodę podejmowania decyzji, nie ma jednak podstaw do twierdzenia, że był to stan wyłączający świadome albo swobodne podjęcie decyzji i wyrażenie woli.

4. Wnioski

Przedstawiona powyżej problematyka dotycząca opracowywania ekspertyz w sprawach cywilnych wskazuje, że często kompleksowa opinia psychologiczno-psychiatryczna jest znacznie bardziej przydatna niż odrębne opinie kolejnych specjalistów. Podobnego zdania jest J. K. Gierowski w ocenie kompetencji biegłych w procesie karnym, przy czym jego wnioski można odnieść do prawa cywilnego [1]. Połączenie w jednym opracowaniu wiedzy z różnych dziedzin sprawia, że opinia taka jest bardziej wyczerpująca i zrozumiała niż opinie odrębne, często oceniane przez sąd jako niepełne, a zatem niewystarczające. Istotny też bywa język, jakim wyrażona jest opinia. Nawet drobne różnice w słownictwie czy też stylistyce formułowanych przez poszczególnych biegłych wniosków bywają przez pełnomocników stron interpretowane jako sprzeczności w opiniach uzasadniające powołanie kolejnego biegłego. Przedłuża to postępowanie i powoduje dodatkowe koszty, co też nie jest bez znaczenia w postępowaniu cywilnym, opłacanym przez strony tego postępowania. Opinia kompleksowa pozwala na wyeliminowanie tych pozornych rozbieżności. Ponadto przez ocenę zarówno stanu świadomości, jak i swobody wyrażania woli, pozwala na szybsze rozstrzygnięcie sprawy.

Przeciwnicy takiego rozwiązania jako główny argument podnoszą fakt odpowiedzialności biegłego za treść opinii. Uważają oni [6], że opinia kompleksowa nie pozwala na jasne określenie, który z biegłych ponosi odpo-

wiedzialność za jej kolejne fragmenty. Zdaniem autorek w przypadku, w którym biegli są zgodni co do wniosków opinii, problem fragmentarycznej odpowiedzialności jest bez znaczenia. Natomiast wówczas, gdy biegli różnych specjalności nie są w stanie wypracować wspólnego stanowiska, to istotnie nie ma możliwości wydania opinii kompleksowej i każdy biegły musi indywidualnie przekonywać sąd do przyjęcia jego opinii.